आधारभुत तहमा अध्यापनरत शिक्षकहरुको शिक्षण सिकाई प्रक्रियाको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन (Ed.CE.598) विशिष्टीकरण विषयको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि तयार पारिएको शोधपत्र

शोधकर्ता

धुब प्रकाश चौधरी

परीक्षा क्रमाङ्क १३०१७४/०६७

त्रि.वि.दर्ता नं. ६३७३९-८८

सु.स.मो.या.ब.क्याम्पस

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

सिराहा

२०७३

सु.स.मो.या.ब.क्याम्पस

सिराहा

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय, सु.स.मो.या.ब.क्याम्पस सिराहा अन्तगर्त पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि परिक्षा क्रमाङ्क १३०१७४/०६७ का छात्र धुब्र प्रकाश चौधरीले मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा रही **"आधारभुत तहमा अध्यापनरत शिक्षकहरुको शिक्षण सिकाइप्रक्रियाको अध्ययन"**शीर्षकको शोधपत्र तयार पार्नुभएकोले उहाँको लेखन कार्यमा सन्तुष्ट भइ आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

जितेन्द्र कुमार यादब

शोधनिर्देशक

मिति : २०७३ / ११ /

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्व विद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय स्नातकोत्तर दोस्रो वर्ष, पाठ्यक्रम तथा मूल्यांकन विशिष्टिकरण विषयको शोधपत्र (Ed.CE.598) आंशिक आवश्यकता पूरा गर्न यो शोधपत्र तयार गर्ने अवसर पाएकोमा उक्त अवसर प्रदान गर्ने सु.स.मो.या.ब.क्याम्पस सिराहा क्याम्पस पाठ्यक्रम तथा मूल्यांकन विभाग प्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा शिक्षकको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यस प्रक्रियमा पाठ्यक्रम, शैक्षिक सामाग्री, शिक्षण पद्धति, मूल्यांकन आदिले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । तापनि शिक्षकले उपयुक्त किसिमको वातावरण निर्माण गरी सबैको उचित प्रयोग गरी विद्यार्थीलाई ज्ञान सीप प्रदान गर्न सकेमा मात्र सिकाइले सार्थकता पाउन सक्दछ । त्यसैले शिक्षण प्रक्रियाको केन्द्रिय तत्व वा व्यक्ति नै शिक्षक हो । तसर्थ शिक्षकले आफूमा भएको ज्ञान र सीप बालबालिका समक्ष प्रस्तुत गर्ने प्रक्रिया कस्तो रहेको छ, त्यसमा के कस्ता समस्याहर रहेका छन् ? र ती समस्यालाई कसरी समाधान गर्न सकिन्छ ?भन्ने विषयलाई आधार मानी सुनसरी जिल्ला भित्र रहेका ६ वटा विद्यालयको अध्ययन गरी यो शोधपत्र तयार गरेको छु । शोध प्रस्तावना देखि यस अध्ययनको क्रममा पथप्रदर्शकको रुपमा सहयोग गर्नुहुने शोधनिर्देशक आदरणीय गुरु जितेन्द्र कुमार यादब प्रति विशेष सम्मान तथा हार्दिक कृतज्ञता प्रदान गर्दछु । त्यसैगरी यस अध्ययनको क्रममा सुझाव तथा सल्लाह प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरु किशोर साह शिक्षा शिक्षणका बिभागिय प्रमूख कृष्ण कुमार यादब लाई हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । त्यस्तै यस अध्ययनको क्रममा अभि प्रेरित गर्नुहुने क्याम्पसका प्रमुख आदरणीय गुरु रामहित यादब ज्यू प्रतिहार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यस अध्ययनको लागि आवश्यक सूचना संकलन गर्ने क्रममा सहयोग गर्नुहुने ६ वटै विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी एवम् सम्बन्धित क्षेत्रको स्रोत व्यक्ति लाई धन्वाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यस शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा कम्प्युटरमा सेटिङ गर्न सहयोग पुऱ्याउनुहुने एक्सप्रेस डेक्सटपका कृष्ण बहादुर लामा आभार प्रकट गर्दछु ।

धुब्र प्रकाश चौधरी

शोधसार

शिक्षक त्यस्तो व्यक्ति हो जसले यस देशका भोलिका कर्णाधार व्यक्तिलाई आफ्नो चाहना अनुरुप निर्माण गर्न सक्दछ । साँच्चै भन्नुपर्दा बालक एउटा काँचो माटो हो र शिक्षकले उसको इच्छा अनुसार उसलाई सिकाउन सक्दछ । अझ भन्नु पर्दा आधारभुत तह भनेको बालबालिकाले आफ्नो घर छाडी पहिलो पाइला टेक्ने स्थान हो । त्यहा उसले राम्रो वातावरणपाएमा त्यस अनुरुप गुणस्तर शिक्षा आर्जन गर्दै जान्छ । जसरी घर निर्माणको क्रममा जग राम्रो बनाएमा घर बलियो हुन्छ । त्यसरी नै बालबालिकालाई आधारभूत तह वा प्राथमिक शिक्षा राम्रोसँग दिन सकियो भने उसले उच्च शिक्षा पनि त्यही अनुरुप अगाडि बढाउन सक्छ र उसको भविष्य पनि उज्जवल हुन्छ । शिक्षकले विद्यार्थीको अन्तर निहित क्षमताको विकास, आर्दश व्यक्तित्व, ज्ञान एवम् सीपको विकास गराइ समाज र राष्ट्रको परिवर्तनको लागि संवाहकको भूमिका खेल्दछ । तसर्थ आधा्रभुत तहका शिक्षकहरुले आफूमा भएको ज्ञान सीपलाई विद्यार्थी सामु कसरी प्रस्तुत गर्दछन्, प्रस्तुत गर्ने क्रममा के कस्ता समस्या आइपर्दछन् र त्यस्ता समास्यालाई कसरी समाधान गर्दछन् भन्ने विषयमा केन्द्रित रही यो अध्ययन गरिएको थियो ।

यस अध्ययनको लागि सुनसरी जिल्लामा रहेका ६ वटा विद्यालयहरुलाई सुविधाजनक नमुना छनोट विधिद्धारा छनोट गरिएको थियो । त्यस्तै सम्बन्धित विद्यालयका प्रधानाध्यापक, आधारभुत तहका स्थायी शिक्षकहरुलाई छनोट गरिएको थियो भने प्र.अ. को सहयोग लिई आधारभुत तहकै एक कक्षाका विद्यार्थीहरुलाई लक्षित समूह छलफलको लागि छनोट गरिएको थियो । त्यस्तै सम्बन्धित क्षेत्रका स्रोत व्यक्तिलाई भेटेर आवश्यक जानकारी लिइएको थियो । अध्ययनकर्ता स्वयम् अध्ययन स्थलमा उपस्थित भइ कुनै एक कक्षामा शिक्षकको कक्षा अवलोकन गरिएको थियो । प्रश्नावली, अवलोकन ,समूह छलफल जस्ता साधन र प्रक्रियाको प्रयोगद्धारा प्राप्त तथ्यांक विश्लेषण गरी गुणात्मक प्रक्रियाबाट व्याख्या र विश्लेषण गरिएको थियो ।

अध्ययन क्षेत्रका ६ वटा विद्यालयहरुमध्ये ४ वटा विद्यालयमा उपयुक्त भौतिक पूर्वाधारको सुविधा भएको साथै अन्य आवश्यक सामाग्रीहरुको उपलब्धता भएको पाइयो भने २ वटा विद्यालयमा भौतिक पूर्वाधारको सुविधा नभएको र कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा

कमजोर रहेको पाइयो । त्यस्तै छनोट गरिएका सबै शिक्षकहरु तालिक प्राप्त रहेको पाइयो भने तालिम प्राप्त भएर पनि आफूले सिकेको ज्ञान सीप कक्षाकोठामा कम मात्रामा कार्यान्वयन गरेको पाइयो । शिक्षकहरुले शिक्षण गर्ने क्रममा शैक्षिक सामाग्रीको प्रयोग पनिकम गरेको र अधिकांश शिक्षकले विद्यार्थी केन्द्रित विधि प्रयोग गरेको पाइयो । यस शिक्षण गर्ने क्रममा आइपरेका समस्याहरु समाधान गर्नको लागि छनोटमा परेका धेरैजसो शिक्षकहरुले प्रधानाध्यापक, आफूभन्दा सिनियर साथी र आवश्यक परेका अभिभावक सँग भेटी समस्या समाधान गर्ने गरेको पाइयो । छनोट गरिएका अधिकांश शिक्षकले आफ्नो पेशाप्रति सकारात्मक भावना राखेको पाइयो । त्यस्तै शिक्षणमा आएका नवीनतम प्रविधिहरुको ज्ञान प्राप्त गर्नको लागि रेडियो, पत्रपत्रिका, टेलिभिजन, इन्टरनेट आदिबाट सहयोग लिने गरेको पाइयो । विद्यार्थीहरुको मूल्यांकन गर्ने क्रमम अधिकांश शिक्षकहरु निरन्तर मूल्याँकन साथै दैनिक रुपमा कक्षा कार्य जाँचगर्ने, त्रैमासिक परीक्षा लिने गरेको पाइयो । त्यस्तै शिक्षकले शिक्षण गर्न लागेको पाठ र त्यससँग सम्बन्धित शिक्षण विधि प्रयोग गरी शिक्षण गराउँदा बालबालिकामा खासै समस्यान आएको पाइयो । तर एउटा विद्यालयमा विद्यार्थी संख्या अधिकतम भएका् छन ?शिक्षकले सबै विद्यार्थीहरुलाई समान रुपले हेरी शिक्षण गराउदा शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा समस्या देखापरेको पाइयो ।

विषयसूची

सिफारिस पत्र i

स्कृतिपत्र ii

कृतज्ञताज्ञापन iii

शोधसार iv-v

अध्याय- एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि १

१.२ समस्याको कथन ५

१.३ अध्ययनको उद्देश्य ६

१.४ अध्ययनको औचित्य ६

१.५ अध्ययनको सीमाङ्कन ७

१.६ महत्वपूर्ण शब्दाबलीको परिभाषा ८

अध्याय -दुई

साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन ९

२.२ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन १४

२.३ अवधारणात्मक ढाँचा २०

अध्याय -तीन

अध्ययनविधि

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा २०

३.२ अध्ययनक्षेत्र र जनसंख्या २२

३.३ नमुना छनोट प्रक्रिया २२

३.३.१ विद्यालयको छनोट २२

३.३.२ प्रधानाध्यापकको छनोट २२
३.३.३ शिक्षकको छनोट २२
३.३.४ विद्यार्थीको छनोट २२
३.३.५ स्रोत व्यक्तिको छनोट २३
३.४ अध्ययनका साधनहरू २३
३.४.१ प्रधानाध्यापकका लागि अन्तरवार्ताको प्रश्नावली २३
३.४.२ शिक्षकका लागि प्रश्नावली २३
३.४.३ विद्यार्थीहरुसँग गरिने लक्षित समूह छलफल निर्देशिका २४
३.४.४ कक्षा अवलोकन फाराम २४
३.४.५ स्रोत व्यक्तिका लागि प्रश्नावली २४
३.५ साधनको वैधता निर्धारण २४

अध्याय - चार

तथ्यांकको व्याख्या तथा विश्लेषण

४.१ आधारभुत तहका शिक्षकको शिक्षण सिकाइप्रक्रिया २५
४.१.१ शिक्षक तालिमको अवस्था २६
४.१.२ भौतिक सुविधाहरु २७
४.१.३ कक्षा व्यवस्थापन २८
४.१.४ शैक्षिक सामग्रि र शिक्षण विधिको प्रयोग २९
४.१.५ प्रतुतीकरण प्रकिया ३१
४.१.६ शिक्षक विधार्थी अन्तरकिया ३२
४.२ सिकाइ प्रक्रियाको अवस्था ३३
४.३ आधारभुत तहका शिक्षकहरुको सिकाइ प्रति शिक्षक, प्रधानाध्यापक
र स्रोत व्यक्तिको धारणा ३५
४.३.१ आधारभुत तहका शिक्षकहरुको शिक्षण सिकाइप्रति शिक्षकको धारणा ३५
४.३.२ आधारभुत तहका शिक्षकहरुको शिक्षण सिकाइ प्रति प्रधानाध्यापकको धारणा ३६
४.३.३ आधारभुत तहका शिक्षकहरुको शिक्षण सिकाइप्रति स्रोत व्यक्तिको धारणा ३८
४.४ आधारभुत तहका शिक्षकहरुको शिक्षण सिकाइप्रक्रियामा देखिएका समस्याहरु ३९

४.५ आधारभुत तहको शिक्षकको शिक्षण सिकाइप्रक्रियामा देखिइका समस्याका समाधानका उपायहरु ४०

अध्याय-पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव

५.१ प्राप्ति ४३

५.२ निष्कर्ष ४५

५.३ सुझाव ४६

सन्दर्भसामाग्री i

परिशिष्ट- १ ii-iii

परिशिष्ट- २ iv

परिशिष्ट- ३ v

परिशिष्ट-४ vi

परिशिष्ट-५ vii

परिशिष्ट-६ viii

सन्दर्भ सामाग्री

अधिकारी, बलराम (२०६८), प्राथमिक शिक्षाका सैद्धान्तिक पक्षहरु, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, काठमाडौँ

अधिकारी,विष्णुप्रसाद (२०६६), माध्यमिक तह अध्यापन अनुमतिपत्र परीक्षा दपर्ण, आशिष पुस्तक भण्डार

अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६९), प्राथमिक शिक्षक दिग्दर्शन, आशिष पुस्तक भण्डार

खनाल पेशल (२०६७), शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, काठमाडौँ, सनलाइट पब्लिकेसन

पण्डित रामजीप्रसाद (२०५८), गणित शिक्षण , अनन्त प्रकाशन, काठमाडौ, नेपाल

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०६३), नेपालमा विद्यालय तहका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारुप , भक्तपुर : नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

प्राथमिक शिक्षकका लागि हाते पुस्तक, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी काठमाडौँ

लुईटेल, डिल्लीराम)२०६९/०७०), प्राथमिक शिक्षक प्रतियोगिता दिग्दर्शन , मकालु प्रकाशन गृह

शर्मा र शर्मा (२०६३), पाठ्यक्रम र मूल्यांकन, एम. के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स

शर्मा, एम्.आर.(२०६९), शिक्षक सेवा आयोग परीक्षा सारथि प्राथमिक तह, गुडविल पब्लिकेशन प्रा.लि.

शिक्षक निर्देशिकाहरु (१(५), पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

शिक्षक मासिक पत्रिकाका विविध अङ्कहरु

शिक्षक शिक्षा २०६३ , शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, भक्तपुर

सिंह, नागेश्वर (२०६३), शिक्षाका आधारहरु, पैरवी प्रकाशन

Khanal,Peshal(2010), *Writing Research Proposal and Research,* Kathmadu: sunlight publication